

Garabonciás vagy racionalista?

A mineralógus alakja Kölcsey *A karpáti kincstár* című elbeszélésében

BALOGH PIROSKA

A *magyar ásványtan története* című 1952-es monográfiájában Koch Sándor a „pangás kora” kifejezéssel jellemzi a mineralógia helyzetét a 19. század első felének Magyarországon. A magyarországi ásványvilág kincsestárát magas színvonalon inkább külföldi tudósok kutatják ekkortájt, panaszkodik Koch. Ennek tükrében nem meglepő, hogy az ásványkutató alakjának egyik első szépirodalmi megformálása, Kölcsey Ferenc 1838-as, *A karpáti kincstár* című novellájának szereplője, Fabricius Mátyás különc, ambivalens, „outsider” karakterként tűnik fel.

De hogyan is kerül a mineralógus egy érzékeny, szerelmi tematikájúnak tűnő novella közegébe? E kérdés megválaszolásához fontos látni, hogy a novella által fel-, illetve megidézett alapszituációnak vannak előzményei a klasszikus magyar rövidpróza történetében. Egy nem kevésen gazdag ifjú áhítozik olyan leány kezére, akinek szülei dús kérést várnak, s miután a leány rokonszenvét elnyeri, nem marad más hátra, mint hogy egy legendás, varázslatos kincs meséjétől elkábítva kihasználja a szülők (többnyire az édesapa) kapzsiságát, és megszerezze magának szíve hölgyét: ez a számos vígjátéki elemet felvonultató, jellegzetesen happy endhez vezető séma adja Kármán József novellaátdolgozásának, *A kincsásónak*, illetve Fáy András *A hasznosi kincsásás* című nagy sikerű elbeszélésének alapját. E vígnovellákban nincs helye tudós-szereplőnek: a kincs minden esetben babonás, földöntúli lények által őrzött, az elbeszélés fikciója szerint sem létező drágaság, melyhez nyomravezetőként többnyire maga a szerelmes ifjú ajánlkozik, mégpedig inkább ezoterikus kalauzként, egyfajta garabonciásként, nem pedig tudós férfiú alakjában. E novellák világában józan ész (tudomány)

és babona, pontosabban babonás fikció éles oppozícióban tűnik fel, az előbbi racionalis, reális életszemlélettel és sikerrel, az utóbbi nevetni való kiszolgáltatottsággal és kudarccal párosul.

A karpáti kincstár története mentén azonban elakadni látszik a vak babonáságon bölcs diadalt ülő, felvilágosult *common sense* diadalmenete. Pedig úgy tűnik, egy józan, a történet tanulságait jó előre összegző, didaktikus narrátor ragadja magához a szót. Azonban bevezető töprengésében már az első, általa felidézett maxima is kérdéssé bizonytalanodik: „Higgy, de jól megnézd: kinek! – Így tanít a régi közmondás. Higgy, de jól megvizsgáld, mit! – Erre oktat a filozóf. S az ember, ki mindezt híven megfogadni szeretné, addig néz és addig vizsgál, míg utoljára sem azt nem tudja: kinek, sem azt nem: mit kelljen vagy lehessen hinnie.” Hasonlóan kijátssza

az olvasói elvárásokat a szüzsé, a cselekmény bonyolítása is. A történet kezdete a már emlegetett vígnovellák alapszituációját idézi. Adott egy nem gazdag, de művelt, éppen Késmárkon diákoskodó nemesifjú, aki beleszeret egy gazdag polgárcsalád lányába. A lány kezének elnyeréséhez mindenképp pénzre van szüksége: ebben a helyzetben hall az ifjú Erdőhegyi a Kárpátokban elrejtett kincs mondájáról, illetve kerül kapcsolatba a tudós Fabriciuszal. A jól ismert séma szövedéke azonban e ponton megbomlik: ahelyett, hogy az ifjú magát garabonciásnak (garabonciás

diáknak: még az aktuális szerepéhez is illene) kiadva a hiszékeny, pénzre éhes szülőket a kincs-babonát felhasználva kijátsszáná, s a leányt megszerezné, a történet váratlan fordulatot vesz. Erdőhegyi eleinte kételkedve, de egyre erősebben hinni kezd a mondabeli kincsben, azaz a babona áldozatának szerepébe kerül, a garabonciás szerepkörét pedig Fabriciusra ruházza. Olyannyira, hogy mikor a tudós mineralógus és botanikus elmondja neki egy régi ismerőse, Hans történetét, hogy kijózanítsa, Erdőhegyi saját sorsának előképeként értelmezi az ugyancsak szerelmi okból a kincset kereső, s a kincskeresésbe belehaló Hans példáját, és követve azt, belehal az őt megtámadó, különös, pszichoszomatikus jelnek tűnő kórba. A vígnovellának induló történet tragikus befejezésbe torkollik. Az egyszerű képlet pedig – amely szerint a vakhit és a babona azonosítható

Álmosd, Kölcsey-emlékház (Fotó: Orbán Domonkos)

valamiféle ezoterikus történettel, melynek hitelt adni, legfeljebb, nevetségessé tesz, ellenben a *common sense* révén és a tudomány pusztaság eljáratásával mindez uralható és kiiktatható – működésképtelenné bizonyul.

Milyen célt szolgálhat, milyen értelmezésben válik indokolttá az elbeszélés szinte provokatív hagyománytörő mivolta, melynek oly fontos strukturális eleme a tudós ásványkutató alakjának szerepeltetése? Úgy tűnik, mind a novella címe, mind pedig az I. fejezetben közölt narrátori elmélkedés határozott irányba kívánja terelni a fenti kérdésre szükségképpen választ kereső, meglepett olvasót. A cím, *A kárpáti kincstár* az említett kincses elbeszélésekkel szemben nem a kincskeresés aktusára, annak komikus voltára irányítja a figyelmet, hanem a hiszékenység tárgyára, azaz magára a „babonára”. Első olvasatban ugyanis a címadás egyértelműen az elbeszélésben megidézett mondabeli, fiktív kincsesbarlang nevére utal. A narrátor bevezető miniesszéjének tárgya pedig ugyancsak a babona mibenléte és jelenléte, azaz annak aktuális alakváltozatai: „Ne véltétek pedig, mintha ezek csak a köznépre tartoznának, melyet megvető

pillantással oly örömet néztek. Emlékeztetek a ti boszorkánypöreitekre, aranycsinálóitokra, csillagból jövődőlőitekre és sok tekintetben magnetistáitokra is! Ide számíthatnók a politikai álmodozók szép sergét is, és azon bölcs férfiakat, kik egész népekre függesztik figyelmeiket s mindig egyebet akarnak látni és hallani, mint ami szemek látkokra történik és füleik hallottokra kiabáltatik.” E tétel illusztrációjaképp ajánlja az elbeszélő az olvasó figyelmébe Erdőhegyi történetét, mint aki tanult, művelt ifjúként a babona áldozatává válik. E javaslat mentén, azaz példázatként értelmezve az elbeszélést, a kérdések elsősorban e folyamat miértjeire irányulnak, valamint arra, miért válik kulcsfontosságúvá, miért idéz elő törést a sablonosan induló történetben a tudós Fabricius, és vele együtt a kárpáti kincstár mondájának megjelenése.

A II., III. és IV. fejezet, követve a vígnovellák hagyományát, Erdőhegyi és Nelli találkozását és Erdőhegyi feltámadó szerelmi érzéseit mutatja be. Ellentétben azonban a vígnovellák mintájával, itt kizárólag a fiatal ember érzéseinek és benyomásainak van a hangsúly, a bemutatott szerelmi kapcsolatot csupán az ifjú szemszögéből látatja az elbeszélés.

A narrátor ironikus utalásai révén az olvasó egyre inkább elbizonytalanodik, vajon valóban a fenti vígnovellákban megszokott, viszonzott, erős szerelmi kapcsolat van-e, egyáltalán van-e kapcsolat Nelli és Erdőhegyi között. Erősíti ezt a gyanút, hogy Áringer Nelli arctalan képként, mintegy sziluettként van csupán jelen, személyének leírását mellőzi, sőt, közvetve bármely szép leány vonásaival helyettesíthetőnek nyilvánítja a narrátor. Erdőhegyi karaktere mindenképpen részletesen, de hangsúlyosan egy fő vonás mentén formálódik meg. E fő vonást a narrátor nem explicit módon nevezi meg, hanem egy hangsúlyos, részint vizuális kép ekphrasziszával rögzíti az olvasóban: Erdőhegyi alakját olyan szituációban ábrázolja elsőként, amikor a barátjával együtt álldogálva „magába vonultnak tetszett; andalogva nézett az alkonyodó nap után, vagy a bércek felé; a közel jeleneteket észre sem látszék venni, s arcvonásai és szemei belől emésztő gondra mutatának”.

Erdőhegyi alapvonása tehát egyfajta vakság, és ennek jelentősége akkor kezd megmutatkozni, amikor a narrátor felveszi az ifjú szerelmi érzéseinek forrásait, elvárásait és kifejlődését. Az elbeszélő

tudunkra adja, hogy Erdőhegyi a szerelem ideáját románok, azaz érzelmes regények, főként Boulwer művei, illetve Schiller-drámák alapján alakította ki magában, és az ezekben megjelenő távoli, fiktív nőalakokhoz mérte a hús-vér leánykákat is. Sokatmondó, hogy e nőalakok többnyire regénybeli párjuk számára is elérhetetlenek, azaz Erdőhegyi tudatában a szerelem képzete összekapcsolódott az érzékeny gyötrődés, magára hagyottság, reménytelenség és tragikus végkifejlet asszociációival.

Nellibe sem egyéni vonzereje miatt szeret bele: a leány arca és karaktere, akárcsak az olvasó számára, Erdőhegyi számára is „üres hely”, voltaképp még a lány érzelmeire, saját szenvedélyének viszonzottságára sem kíváncsi. Az ok, amiért Nellit teszi meg szerelme tárgyául, a leány elérhetetlensége, hiszen szülei csakis gazdag kérés számára tartogatják. Ugyan „angyal”-nak nevezi Erdőhegyi őt, kincsek tartja, és ezzel felsejlik a novella címének egy újabb jelentésrétege, de a fiatalember rögtön materializálja is ezt a kincset, hiszen arannyal, földi vagyonnal megvehetőnek tartja – ezügyben még a lottériával is próbálkozik. A materializált kincsképzet kapcsolja tehát össze Erdőhegyi tudatában Nelli alakját a karpáti kincstár mondájával: mindkettő kincs, mindkettő elérhetetlen, mindkettő gyötrődést okoz, hiszen felkelti a birtoklás vágyát, és mindkettő „átváltható” konvencionális pénzzé (az egyikért fizetni kell, a másikkal fizetni lehetne érte). Azaz Nelli és a karpáti kincstár mondája olyan érzelmeket generál Erdőhegyiben, amelyet ő regény- és drámaismeretei alapján szerelemnek minősít, és amelynek tragikus sorsképletét fel is vállalja.

Sokatmondó, hogy a karpáti kincstár mondájával Erdőhegyi akkor ismerkedik meg részletesen, amikor az első jelenetben megigézve bámult távoli hegyekre kirándul barátjával és babonás vezetőjükkel. Az elbeszélő jelzi, hogy Erdőhegyi a kincsről korábban is hallott már, de semmilyen jelentőséget nem tulajdonított neki. Most azonban két új mondatváltozattal is találkozik, mégpedig az egyikkel szóbeli elbeszélés, a másikkal írott történet formájában. A szóbeli verziót Knot Jakab, a vezetőjük mondja el a fiataloknak. Eszerint Knot szépapja találkozott külföldiekkel, többek között egy taljással, akik a Kárpátokba jártak kincserért. Ennek szállást adott, majd az kényszerítette, hogy amikor kincsekkel megrakodva hazaindult, a szépapa kísérelje el otthonába. Ott megjutalmazta

a segítségével, és a jutalom mellé megjegyezte: „Lásza kend, Knot Pál uram, ezer meg ezer ennyi kincs hever a kentek hegyeiben: de mi haszna, ha nem tudnak hozzájutni?” A monda írott változatát pedig egy, az éppen ásványokat és növényeket gyűjtő – és Knot által garabonciásként bemutatott – Fabricius Mátyás által elhagyott tarisznyában (illetve az abban fellelt könyvben) találják meg. A történet lejegyzőjének, bizonyos Oswald Keresztélynek az írás tanúsága szerint 1599-ben Lőcsén elégett a háza és minden vagyona. Kéréseivel addig ostromolta az Urat, míg az álmában egy angyalt küldött hozzá, aki egy kolostorba küldte. Itt találkozott Ezéchiél páterrel, aki adott neki egy titokzatos vesszőt, mely a kincset rejtő szikla fölött megmozdul hordozója kezében, majd meg is nyitja Keresztélynek a sziklát, ahol feltárul a barlangban rejlő sok drága érc. A történet érdekessége, hogy felolvasása közben a kis társaság folyvást azon csodálkozik, hogy mindez hívő keresztényekkel esik meg, isteni közbenjárásra – Erdőhegyi barátja meg is jegyzi: a kincsebe „ily móddal minden jó kereszténynek bele lehetne markolni!”

A IX–X. fejezet fordulópontot jelent. Fordulópont a cselekményszövésben, hiszen Nelli igent mond a másik, gazdag kérőjének, Erdőhegyi pedig rádöbben, hogy Fabricius Mátyás „a tudós férfi neve”, és – újabb helyszínváltás – felkeresi őt egy környékbeli kis faluban. Itt újabb leányszereplő tűnik fel: Linka, Fabricius lánya, akit már nem arctalan képként mutat be a narrátor, hanem a félreeső faluban titkon kivirult, szép és érző szívű romantikus hölgnő vonásaival ruházta fel részletes portréját. A hazatérő Fabricius pedig magyarázatot ad Erdőhegyi számára az eddig ezoterikus dimenzióban értelmezett monda-verziókra és egyéb jelenségekre. Linka megjelenésével a cím metaforikus olvasatai újabb réteggel gazdagodnak: a „karpáti kincstár” metaforaként jól megfeleltethető a tiszta érzésű leány által kínált, minden anyagi vonatkozástól mentes, lelki gazdagságnak. Fabricius magyarázatai pedig a kincs-monda és a garabonciásság értelmezéséhez kínálnak új hermeneutikai távlatot.

Egyrészt kiderül, hogy Fabricius mineralógus, illetve botanikával is foglalkozó tudós gyűjtő – még ha a „pór-nép” nem is akarja azt hinni, hogy „a kincshordó a maga öreg napjait szegényül éli, hogy kódarabokat tudomány végett gyűjtöget, s fáradságos gyűjte-

ményeit nagyvárosokban lakó gazdag kedvelőknek nyomorult árért eladogatni kénytelen”. E metaforikus kódot alkalmazva a Knot Pál-féle mondatváltozat újraértelmezhető, mint egyfajta orálisan hagyományozott, folklorizálódott hagyománya egy olyan találkozásnak, amikor Knot szépapja egy külföldi ásványgyűjtőnek ad szállást, segít hazaszállítani a Kárpátokban gyűjtött tudós „kincseit”, és tökéletesen félreérti a garabonciásság bélyegzett tudós megjegyzését, amely szerint rengeteg kincs – tudniillik ásványi, botanikai ritkaság és érték – van a Kárpátokban, csak az ott lakóknak nincs hozzá tudománya, hogy ezt kiaknázzák. (A „tudomány” itt nem ezoterikus ismeretet, hanem ásványtani és botanikai jártasságot jelent, mely az előzővel ellentétben semmilyen hívő keresztény léleknek nem válik kárára.) A könyvbe lejegyzett mondatverzióról pedig a Fabricius kínálta kóddal interpretálva kitűnik, hogy itt sem a „betű szerinti” értelmezés a célra vezető: a tudós férfi nem kincskeresési receptként hordozta magával a kötetet, hanem még ifjúkorában, egyfajta antropológiai érdeklődéstől vezetve örököltette meg benne a nép ajkán élő mondát; de magával az írással nem is foglalkozott, a kötet mint növénypréslő eszköz szolgált számára gyűjtőtűjai során. A voltaképpeni „kincset”, a kötetben lepréslt növényeket pedig Erdőhegyi, értéktelennek gondolván, eldobta. Úgy tűnik tehát, minden adott ahhoz, hogy a történet vígnovellává váljon, és Erdőhegyi felülvizsgálja korábbi rögeszméit, sőt: Linka karjaiban akár a vágyott szerelmi boldogságot is megtalálja.

Ez a fordulat azonban nem következik be. Erdőhegyi sajátos „vaksága” itt válik teljesen nyilvánvalóvá. Egyrészt Nelli kapcsán, sajátos *circulust vitiosust* előidézve, kijelenti: lehetetlen, hogy ez az „angyal” a haszonlesésben büntetés legyen – hiszen ha Nelli angyal, tehát a már ismert regényhősnők megtestesülése, akkor itt csak tragikus félreértés munkálhat. Másrészt Linka kapcsán „Erdőhegyinek is voltak szemei, jól látta a leányt, sőt jól látta annak szépvoltát is; de az ő szíve nem szemével többé, hanem képzeletével állott érintésben”. Azaz a költői fantáziájának mondott Erdőhegyi valójában anti-esztéta: saját doktrínér (regényhősnőről mintázott) elvárásai alapján lát szépnek egy semmitmondó képet, Nellit; ugyanakkor a plasztikusan festett szépséget, Linkát, képtelen meglátni, mert „műérzéke” nem az empiriából táplálkozik – holott

a valódi esztétikai élmény, legalábbis a kortárs értelmezésekben, egyértelműen az érzékelésen alapul. A Linkában rejlő kincs, akár csak a mondabeli kincstár, zárva marad Erdőhegyi előtt: később, amikor lázas rohamai közepette a leány ápolja, „nem tudá: hol van? nem tudá: mi történt vele? Nem vette észre, ha a leggyengébb kéz forró homlokához ért, nem látta, ha a gyönyörű leány szemében remegő könny ragyogott miatta, és nem sejtítette a boldogságot, mely ily ápolónak karjai közt emberre várhat...”. A Fabricius kínálta értelmezési kódokat, miszerint a jelenségeket ezoterekus összefüggések helyett – garabonciás-kép – tudományos kontextusban (a szegény, de elhivatott tudós képe) lássa, szintén elutasítja.

Sajátos, monomániás hermeneutikai álláspontja ezen a ponton is ördögi körbe – hermeneutikai körbe – zárja Erdőhegyit. Egyfelől nem ad hitelt Fabricius szavainak, hanem beavatási próbaként értelmezi azokat („Valót mondott az öreg? ... De oh, ha csak a titok tudásától kíván visszaretenteni!”). Másfelől így érthető, miért reagál olyan sajátosan egy Fabricius által elmondott történetre. Fabricius ugyanis elmeséli vendégének, hogy ifjúkorában ismert egy Hans nevű asztalossegédet, aki – Erdőhegyihez hasonlóan – szinte megszállottként törekedett a „karpáti kincstár” felkutatására, hogy ezáltal elnyerhesse szerelmét, mestere leányát. Hans azután kincskeresés közben egy kőlavínában lelte halálát.

Fabricius tükörnek és orvosságnak szánta a történetet, Erdőhegyi azonban, a tőle megszokott olvasási-értelmezési módszerrel, követendő mintának tekinti azt. Rádásul ez a minta megerősíteni látszik a regények szerelem-mintájának szabályrendszerét, amely szerint a valódi szerelem szükségképp reménytelen,

tragikus, önsorsrontó és a hős halálába torkollik.

Újabb hermeneutikai kör záródik tehát Erdőhegyi tudata köré, és ezek után az olvasó számára egyáltalán nem lehet meglepő Erdőhegyi (egészségügyi szempontból szinte indokolatlan) halála, s a látszólagos paradoxon, miszerint a művelt és egészséges ifjú egy babona áldozatává válik. Csakhogy ez a babona nem a „karpáti kincstár” mondája. Látuk, ilyen nincs is: mondaváltozatokkal, többféle módon értelmezhető elbeszélésekkel, és még a cím esetében is sokrétű vonatkoztatási rendszerrel találkozhatott a novella olvasója. Rádásul a mű mind a mondaváltozatok, mind a cím esetén felkínál egy nem „babonás”, azaz nem ezoterekus értelmezési lehetőséget is a befogadó számára. A babona ennek megfelelően, úgy tűnik, nem azonosítható semmiféle külső „történettel”, fikciós vagy ezoterekus entitással. A babona nem más, mint Erdőhegyi sajátosan egysíkú, mintakövető értelmezési metódusa. Ez a metódus teoretikus, azaz – legyen szó regényszövegről, szép leány arcáról vagy éppen ásványtani kérdésekről – az elvont teóriát változtatás nélkül veszi át és vetíti rá a tapasztalataira, illetve tapasztalatait ennek megfelelően szelektálja. Másfelől ez az értelmezési metódus hangsúlyosan nélkülözi az alternatívát, az értelmezett tárgy kontextusba helyezését és a metaforikus jelentésulajdonítás összetettségét: ezek hiánya szükségképp az értelmező köré záródó, őt vakká tevő, „ördögi” hermeneutikai kör(ök)höz vezet.

Visszakapcsolva e következtetést a narrátor bevezető elmélkedéséhez, úgy tűnik, e sajátos, „vak hermeneutika” jelenti a kulcsát az elbeszélő szerint nemcsak a babonás történetek hatásának, hanem a boszorkánypereknek, aranycsinálásnak, magnetizmusnak és – utójára, de nem utolsósorban – a „politikai álmódzók”,

azaz az utópikus politikusok jelenségének. Erdőhegyi története, továbbra is példázatként olvasva, arra is mintát kínálhat, hogyan alakul ki és rögzül egy ilyenfajta „vak” világértelmező módszer: részint az olvasási szokások által, melyek mögött nem áll sem esztétikai, sem hermeneutikai képzettség, részint az oktatási módszerek révén, melyek nem egy empirikus, kritikai és kutató tudomány-koncepciót követnek. Az alternatívát tehát egyfelől ez utóbbi tudománymodell általánosságát tetele jelenthetné: ennek metaforája a szövegben az ásványtan, és ennek képviselőjeként jelenik meg a mineralógus.

Sokatmondó azonban, hogy Fabricius nem a föld mélyének titkait kiismerő, abból anyagilag is profitáló tudós alakját testesíti meg a szövegben. Garabonciássága nem a tudomány mindenhatóságának metaforája. Sokkal inkább a kirekesztettség és meg nem értettség metaforája ez: hiszen Fabricius szegény, valódi céljait lányán kívül alig ismerik, eldugott hegyi faluban él, azaz a szociális periférium jegyeit viseli magán. Tudása nem elegendő ahhoz, hogy Erdőhegyit megmentse – ami akár azt is jelezheti, hogy az empirikus, kritikai és kutató jellegű tudományfelfogás mindaddig tehetetlen, míg a megfelelő „befogadó” képzettség nincs meg hozzá. Ez pedig megfelelő esztétikai és hermeneutikai alapozás, azaz tudatos művészetelméleti képzés révén érhető el. Hans története csak akkor lehetett volna orvosság, ha Erdőhegyi aktív olvasóként, azaz hermeneutaként kezeli ezt a szöveget – mivel nem így történt, a méregpohár utolsó cseppjeként működött.

Úgy tűnik tehát: ahogyan *A vadászlak* című 1837-es novellájában Kölcsey pontos látéletét és sajátos kritikáját nyújtja a korabeli bűnüldözés és igazságszolgáltatás viszonyrendszereinek, *A karpáti kincstár*-ban éppoly érzékletes rajzát adja, a mineralógia intenzív metaforáján keresztül, a kortárs tudományos és művészeti képzés – és az ebből fakadó értelmezési stratégiák és hiedelmek – hiányainak és következményeinek. Fabricius, a tudós mineralógus garabonciásként való fel/bemutatása jelzi a korszerű tudományosság adott kori periférius szerepét, valamint jelzi az általa képviselt tudományoszményben rejlő, már-már mágikus erejű, de kiáltó botorsággal fel nem ismert és paragon hagyott lehetőségeket. Másfelől a novella a beleépített tudományos információk révén egyszersmind már meg is valósít valamit abból a művészeti/esztétikai és tudományos/kritikai képzésből, aminek hiányára példázatként felhívja a figyelmet.

(www.pexels.com)